ИСХАКЫЙНЫҢ ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ФИКЕР ДӨНЬЯСЫ ХАКЫНДА ЯҢА ХЕЗМӘТ

Китап күзәтү: **Ahmet Kanlıdere. Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki (1878–1954). İstanbul, Ötüken yay., 2019. 318 s.**

Истанбулның танылган Мәрмәрә университетында укытучы профессор, тарих фәннәре докторы Әхмәт әфәнде Канлыдәрәне төрек һәм татар галимнәре җәдитчелек хәрәкәте, Ризаэтдин Фәхретдин, Муса һәм Заһир Бигиевләргә багышланган җитди хезмәтләре аша беләләр һәм хөрмәт итәләр. Менә быел Әхмәт әфәнденең татар тарихы һәм мәдәнияте белән бәйләнешле тагын бер китабы дөнья күрде: «Социализмнан төркичелеккә: Казанлы Гаяз Исхакый (1878–1954)» исемле хезмәте Истанбулда «Өтүкән» нәшриятында басылып чыкты.

Г. Исхакыйның тормышы, эшчәнлеге, иҗаты турында соңгы елларда Татарстанда шулкадәр күп язылды ки, инде бер әйтер яңа сүз дә калмагандыр, дип китапны укый башласам да, тиз арада фикеремне үзгәртергә мәҗбүр булдым: киңкырлы шәхесебез хакында белгәннәребез тулы түгел, яки беръяклы гына икән! Иң аз өйрәнелгән темаларның берсе – Г. Исхакыйның еш кына үзгәреп торган иҗтимагый-сәяси карашлары һәм бу үзгәрешләрне тудырган сәбәпләр. Игътибарын әлеге аспектка юнәлткән Ә. Канлыдәрә Г. Исхакыйның иҗтимагый-сәяси фикер мирасының четерекле булуын ул яшәгән чорда дөньяда сәяси халәтнең дә даими катлауланып торуы белән бәйли.

Татарстанда язылган күпчелек китап-мәкалә һәм диссертацияләргә Г. Исхакыйны кирәгеннән артык мактау, яки аерым тезисларның кабатлануы кебек сыйфатлар хас булуын сиземләгән автор китап ахырында бирелгән библиографиягә аларның күпчелеген кертә, ләкин үз хезмәтендә артык кулланмый, аның өчен төп чыганак булып Г. Исхакыйның һәм замандашларының вакытлы матбугатта чыккан язмалары хезмәт итә. Бу хосус, ягъни соңгы дәверләрдә безнең илдә язылган татарча-русча хезмәтләргә мөрәҗәгать итмичә, алардагы идея-фикерләргә иярмичә, беренчел чыганак белән эш итү – төрекчә басылган яңа китапның иң тәүге үзенчәлеге булып тора. Икенче үзенчәлек итеп, төрек галименең, Г. Исхакыйдан даһи ясамыйча, аны мактау яки тәнкыйтьләүне үзмаксат итеп куймыйча, фикер сөрешендә, эш-хәрәкәтләрендә ялгышырга-ашыгырга хакы булган табигый бер кеше итеп кабул итүе һәм аңа карата тыныч, мөмкин кадәр тарафсыз, объектив караштa торырга омтылышын күрсәтер идем.

Китап кереш сүз, өч бүлек, кушымталар һәм библиографиядән тора. Беренче бүлек Г. Исхакыйның фикер дөньясының формалашу процессына, Рәсәйдәге тормышы һәм әдәби-иҗтимагый эшчәнлегенә багышлана, анда язучының Истанбул белән элемтәләре, миллиятчелек фикерләренә якынаюы, большевизм җилләренә каршы торышы һәм бу елларда язган әдәби әсәрләре турында сүз бара. Автор Г. Исхакыйга тәэсир иткән күренекле шәхесләр буларак Әхмәд Мидхәт, Нәмык

Кәмал, Габделхак Хәмид, Каюм Насыйри кебек затларны атый, татар халык авыз иҗаты, рус әдәбияты белән кызыксынуын, Йосыф Акчура, Садри һәм Әхмәдһади Максудиләр, Фатих Кәрими, Исмәгыйль Гаспралы кебек күренекле шәхесләр белән булган мөнәсәбәтләрен, кулга алыну тарихын, туктаусыз идеологик юнәлешен үзгәртеп торуы сәбәпләрен тикшерә. Гасыйм Мансуровның «Беренче революция елларында татарлар» исемле хезмәтендә 1905 елда «кып-кызыл таңчы» буларак мәйданга чыккан Г. Исхакыйның эсер булып китүен, аннан соң миллиятчелек, пантюркизм белән мавыгуын, шул рәвешле сигез тапкыр идеология алыштыруы турындагы фикерен китереп, Ә. Канлыдәрә аның белән күпмедер күләмдә килешә һәм Г. Исхакыйның үзе инанган фикергә, артын-алдын уйламыйча, соңы ни булып бетәсен фаразламыйча бирелгәнлеген холкына хас бер сыйфат дип аңлата.

Икенче бүлектә Г. Исхакыйның госманлы төрекләренең иҗтимагый тормышына ясаган тәэсире, чыгышлары һәм язган мәкаләләре анализлана. Бу бүлек шактый киң булып, уннан артык бүлекчәдә Казан татарларының өстенлекләре, татар әдәбияты һәм халыкчылык (народничество), уртак төрки тел мәсьәләсе, Рәсәйдә яшәгән төрки халыкларның үзара ярдәмләшүе һәм берлеге, төрки берлекне оештыру юлындагы комачаулаулар, төрки хатын-кызларның азатлыгы, латин әлифбасына күчү кебек шул заман өчен көн кадагында торган проблемаларга Г. Исхакыйның карашлары тирәннән тикшерелә.

Г. Исхакыйның һәрбер язган мәкаләсе берәр мөһим фикерне бәян итүгә яки актуаль мәсьәләне чишү юлын күрсәтүгә багышланган. Аның 1918 елга кадәр язган мәкаләләрендә татарлык фикере үзәктә тора, татарларның госманлы төрекләре һәм башка төрки халыклар белән чагыштырганда мәдәни яктан өстенрәк булуы, төрки галәмнең татарлар артыннан барырга тиешлеге ассызыклана. Төркия җөмһүрияте төзелгәннән соңгы дәвердә язган мәкаләләрендә исә төрки халыклар арасында булган бөтен аерымлыкларны юк санап, язучы аларның берлегенә ирешү фикерен яклый, бу төрки берлекнең башында Төркия дәүләте торачагына инана. Г. Исхакыйның башка төрек зыялыларыннан аермалы хосусияте итеп, китап авторы аның социалист фикерләре йогынтысында калган килеш, милли кыйммәтләргә нык рәвештә баглануын, секуляр фикерләрне кабул иткән хәлдә, кайбер мәсьәләләрдә (мәсәлән, латин әлифбасына күчү, хатын-кыз азатлыгы хосусларында) консерватив позициядә торуын әйтә.

«Гаяз Исхакый әсәрләрен язган вакытта гел практик файда турында уйлый иде. Көрәштәшләреннән берсе Нәҗип Гасрыйның да әйтүе буенча, ул халык өчен язучылардан иде. Әсәрләрен өслүб (стиль) һәм дөрес фактик мәгълүмат ягыннан артык килештерергә вакыты юк иде. Шуңа күрә аннан галимнәргә хас төгәллек таләп итү хаксызлык булыр. Әсәрләрен авыр шартларда язган һәм тиз арада матбугатка биргән. Аларның шактый зур өлеше – ясаган чыгышларының текстлары. Нәҗип Гасрый әйткәнчә, ул җитез язучы һәм каралама-черновикларын бик аз укып-төзәтүче иде», – ди автор (90 б.).

Г. Исхакый Ататөрек заманында үзенә тиешле уңай мөнәсәбәттән мәхрүм була, аның төрек сәясәтчеләренә һәм зыялыларына юнәлеш бирергә тырышып язганнары, Төркиядән читтә яшәгән төрки халыкларга игътибар итәргә чакырулары я бөтенләй җавапсыз кала, я кайберәүләрнең (мәсәлән, совет-төрек сәяси мөнәсәбәтләрен ныгыту яклы кешеләрнең) ачуын китерә. Төркиядә изоляция хәлендә яшәгән язучы 1927 елда Варшавага барып урнаша.

Өченче бүлектә Г. Исхакыйның Европадагы мәдәни һәм сәяси эшчәнлеге, «Милли юл» журналындагы язмалары, Идел һәм Урал буйларында большевиклар оештырган сәясәткә карата тәнкыйть фикерләре, 1933–1936 елларда Иерусалим, Палестина, Мисыр, Финляндия һәм Ерак Көнчыгышка ясаган сәяхәтләре вакытында күргәннәре, Европадагы киеренке сәяси вакыйгаларга карата әйткән фикерләре анализлана. «Милли юл» журналында Исхакый имзасы белән 141 мәкалә басыла, моннан тыш тагын «Милли юл», «Чыңгыз» имзалары белән басылган язмалар да аның каләменнән чыккан булырга тиеш дип, Ә. Канлыдәрә 11 ел буе чыккан «Милли юл»ның һәр санында бер яки ике мәкалә бастырган Г. Исхакыйның бу мирасы аз өйрәнелүенә гаҗәпсенә, Ә. Таһир, Х. Миңнегулов, Г. Галләметдинов, төрек галимәсе Ш. Гюнгёр һ. б. ларның бу темага язган хезмәтләре әлегә җитәрлек түгел, ди. «Милли юл»да Г. Исхакыйның 1929 елда «Кызыл Татарстан» газетасында аңа каршы язылган пычрак язмаларга биргән җаваплырына, аның «табышмак-шәхес» Галимҗан Идриси белән булган хосусый һәм сәяси каршылыкларына киңрәк тукталып, Ә. Канлыдәрә яңа архив документларын, Аяз Таһир Төркестан Идел-Урал вакыфында (Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı) саклана торган кайбер мәгълүматларны да фәнни әйләнешкә кертеп җибәрә. Ул шулай ук «Милли юл» журналының Европада, аеруча Польшада киң таралган антисовет «Прометей» хәрәкәтенең бер органы булуы фикерен алга сөрә. Инглизчә чыганакларга таянып, Әхмәд әфәнде «прометейчылыкның» нидән гыйбарәт булуын аңлата, Г. Исхакыйның сепаратист фикерләрен украин миллиятчелеге, рус шовинизмы, казаклар хакында язган мәкаләләрендә күрә. Китапта шулак ук Мөслимәләр съезды һәм анда алынган карарларга, Рәсәй мөселманнары съездларына, Дәүләт Думасына мөнәсәбәтле Г. Исхакыйның матбугаттагы чыгышлары тикшерелә.

1917–1918 елларда татар һәм башкорт сәяси лидерларының үзара көрәшендә Зәки Вәлидинең тоткан урыны, Башкортстан һәм Татарстан автономияле республикалар төзелүгә кагылышлы фикерләре, 1928–1930 елларда Советлар илендә ислам дине һәм мөселман лидерларны үзара бәрелештерү сферасында оештырылган сәяси уеннар, бу уеннарда Н. Төрекулов һәм Г. Ибраһим кебек шәхесләрнең роле – Г. Исхакыйның «Яңа милли юл»да язган тәнкыйди язмаларындагы темаларның кайберләре генә. Ә. Канлыдәрә әлеге темаларга махсус тукталып, Г. Исхакыйның позициясен һәм ул дәвердәге сәяси шартларны объектив анализларга омтыла. Бүгенге Рәсәй шартларында яшәгән тарихчы яки әдәбиятчының, әлбәттә, мөһаҗәрәттәге Г. Исхакыйның

үзенчәлекле кискен һәм кыю сәяси фикерләрен бу кадәр ачык итеп язып чыгуы, язса да бастырып чыгаруы мөмкин түгел. Аерым бер пункт буларак, Ә. Канлыдәрә Г. Исхакыйның үз дәвере Төркия хөкүмәтенең мөһаҗир төркиләргә (Казан һәм Кырым татарларына, азәрбайҗаннарга) карата суык мөгамәләсен, аларның иҗтимагый оешмаларын, матбугат органнарын яптыруын тәнкыйть иткән язмаларына тукталa. Совет матбугаты белән беррәттән төрекчә чыккан китап һәм газета-журналларны укып барган Г. Исхакый төрекчелек һәм госманчылык хәрәкәтләренә карата да үз карашын белдерә.

Вафатына кадәр соңгы унбиш ел буе Төркиядә калган әдип бары тик әдәбият белән генә шөгыльләнә, публицистик язмалар язмыйча, дәшми генә яши. Төрек җәмәгатьчелегендә мода хәленә килгән Көнбатыш хәйранлыгы аңа бер дә ошамый. Төрекчелек фикерләре актуаль булмаган 1940 елларда Г. Исхакыйның шәхесе дә, махсус оешмалардан башка, беркемне дә кызыксындырмый, дип нәтиҗә ясый китап авторы.

Китапка бирелгән кушымтада Г.Исхакыйның төрек матбугатында басылган ике дистәдән артык мәкаләсенең текстлары китерелә. Аеруча «Сират-ы мөстәкыйм», «Вакит», «Йени Кавкасйа» кебек журналларда басылган, ләкин Казанда чыккан унбиш томлыкка керми калган, керсә дә, анализланмаган язмалары бик әһәмиятле. Китап ахырында шулай ук берничә фоторәсем дә урнаштырылган.

Ә. Канлыдәрә язганнарның барысын да һичшиксез дөрес дип бәяләү, әлбәттә, бәхәсле, фәкать Г. Исхакый шәхесенә карата «читтән торып», рус-совет идеологиясе тәэсиреннән азат рәвештә ясалган фәнни анализ укучы өчен гаять тә кызыклы һәм яңа тоелачагыннан шөбһәм юк. Автор Г. Исхакый яшәгән чорны, совет һәм кемалчы идеологияләрне, әдипнең дусларын һәм дошманнарын, аның турыда кемнең ни әйткәнен вак нечкәлекләре белән белә. Хезмәтнең күзгә ташланган бердәнбер кимчелеге итеп шуны күрсәтеп була: автор ахырда үзенең барлык язганнарына тулаем бер йомгак ясамый, үз фикерләрен ныгытучы тиешле нәтиҗә өлеше булмагангамы, китапка исем биргән «социализмнан – төркичелеккә» гыйбарәсе соңында конкретлашып бетмичә, ничектер китап эчендә югалып кала кебек. Моның бер сәбәбе итеп, китапның башта ике зур мөстәкыйль мәкалә рәвешендә хәзерләнүен әйтергә була, икенче бер сәбәп тә бар: хезмәтнең кереш өлешеннән алда ике битлек «Өнсүз» бирелгән, Ә. Канлыдәрә үз тикшеренүенә гомуми йомгакны күпмедер күләмдә шунда ясый дип әйтеп була. Хезмәт тиз арада татарчага тәрҗемә ителер һәм Г. Исхакый мирасын өйрәнү эшендә мөһим чыганакларның берсенә әверелер дип көтәргә генә кала.

Әхмәт әфәнде Канлыдәрә үзенең яңа китабын Америкада аспирантурада укыганда фәнни җитәкчесе булган хөрмәтле остазы Эдвард А. Аллвортның якты истәлегенә багышлаган.

Әлфинә Таһир кызы Сибгатуллина,
филология фәннәре докторы, профессор, Россия Фәннәр академиясе Көнчыгышны өйрәнү институтының әйдәп баручы, М. Горький исемендәге Дөнья әдәбиятлары институтының өлкән фәнни хезмәткәре.